

ŠPORTSKI OBJEKTI ARHITEKTA FRANJE BAHOVCA

Ariana Štulhofer

Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Primljeno: 1. veljače 1994.

Sažetak

Športski objekti Franje Bahovca, rođenoga 1906. godine u Samoboru, čine stvaralački zaokružen i cjelovit radni opus u kontekstu bogate športske tradicije grada Zagreba i hrvatske moderne arhitekture. Oni su obilježili i obogatili naš grad: to se ponajprije odnosi na športsko-rekreacijski kompleks na Šalati, koji je, počevši od maloga teniskog centra, tijekom tridesetak godina građen prema Bahovčevoj viziji (da bi u povodu Univerzijade '87. bio potpuno obnovljen i preuređen) te na prvi zatvoreni bazen u nas - Zimsko plivalište "Mladost" i športski park s otvorenim bazenima na Sveticama. Osim toga, Bahovec je projektant donje i gornje stanice žičare "Sljeme", jednosjedne žičare na vrhu Medvednice i otvorenih kupališta u Zelini i Bregani. Tridesetih godina, na početku stručne karijere, napravio je s arhitektom A. Ulrichom dva zanimljiva projekta - za Gradsko kupalište na Savi te za Športski park HAŠK-a uz Bukovačku cestu. Njegovi se objekti odlikuju jasnom organizacijom unutrašnjih prostora i jednostavnim i racionalnim konstrukcijskim rješenjima.

Franjo Bahovec, rođen 1906. godine u Samoboru, jedan je od šezdesetak hrvatskih modernih međuratnih arhitekata, a njegov stručni rad seže sve do 1970-ih godina. Autor je mnogih objekata, izgrađenih poglavito u Zagrebu, koji su se nenametljivo uklopili u naš svakidašnji život. Športski kompleks na Šalati, Zimsko plivalište "Mladost" na Trgu športova, otvoreno kupalište i igrališta na Sveticama, donja i gornja stanica žičare "Sljeme", sve su to njegova djela. Svojim doprinosom na području športske arhitekture umnogome je omogućio brojnim Zagrepčanima zdraviji, bogatiji i ljepši život. Njegovi športski objekti stvaralački su zaokružen i cjelovit radni opus u kontekstu bogate športske tradicije grada Zagreba i hrvatske moderne arhitekture.

Franjo Bahovec studirao je arhitekturu na Arhitektonskom odjelu Tehničkog fakulteta u Zagrebu od 1925. do 1929. godine, u onim odlučujućim prijelaznim vremenima kad su se naglo kidale veze s dotadašnjim tradicionalističkim i eklekticističkim pogledima na nju. Već se svojim prvim stručnim radovima predstavio kao napredni arhitekt koji prihvaća načela moderne arhitekture.

Bio je u istom godištu s Josipom Pičmanom i Milovanom Kovačevićem, a budući da su zbog malog broja slušača vježbe *arhitektonskih kompozicija* održavane u zajedničkoj crtaonici za tri starija godišta, mlađi i stariji studenti bili su u neposrednom dodiru. Tako je Franjo Bahovec stalno izmjenjivao mišljenja i sa starijim kolegama - Franom Cotom, Brankom Bunićem, Selimirom i Zojom Dumengjić, Josipom Seisselom i drugima. Još jedanput moramo naglasiti da je Bahovec od početka studija stalno bio s Josipom Pičmanom - izvanrednim talentom i prethodnikom novog doba, snažnim pokretačem svog naraštaja u traženju vlastitih izražajnih mogućnosti. Franjo Bahovec sâm kaže kako je imao sreću da je, intenzivno se družeći, s njim proveo cijelo vrijeme studija. Sve su ispite spremali zajedno, pa ga je mogao potanko upoznati i kao čovjeka i kao arhitekta. Na temelju svojih zrelo koncipiranih radova, upuštao se Josip Pičman u polemike i diskusije sa svojim učiteljima. Studij je još bio koncipiran na klasični način, premda Edo Šen, Viktor Kovačić i Hugo Ehrlich već unose nova shvaćanja, tako da je sretna okolnost za sve studente bila činjenica da je čovjek tolikog talenta i kapaciteta radio i živio s njima u vrijeme previranja i sukoba različitih pogleda i shvaćanja, prodora novih ideja među ostatke secesije i neostilova.

Nakon apsolviranja, 30.X.1929. godine Franjo Bahovec polaže II. državni ispit i postaje "inženjer za arhitektonsku struku" pod rednim brojem 273.¹

Odmah nakon stjecanja diplome odlazi u Berlin, gdje dva mjeseca radi u atelijeru arhitekta Gelhorna. Nakon povratka četiri mjeseca radi u građevnom poduzeću inž. Grgića, a od 7.V.1930. zapošljava se u gradskoj općini u Zagrebu, gdje je sve do 26.VI.1945. godine radio u Odsjeku za visokogradnje.² Šef mu je bio arhitekt Ivan Zemljak, prvi koji odbacuje zastarjele i prevladane predloške što su desetljećima nepromijenjeni služili pri gradnji školskih zgrada, arhitektonskim objektima kojima je bio zaokupljen najveći dio svoga radnog vijeka, a suradnici su mu bili arhitekti A. Ulrich, Z. Kavurić, V. Antolić, B. Tušek, V. Hećimović i dr. Nakon drugoga svjetskog rata, u sklopu opsežne inicijative obnove porušenih mjesta, Bahovec sudjeluje u izgradnji direktivnih regulacijskih skica za neka mjesta u Gorskom kotaru i Lici, zatim kraće vrijeme radi u Arhitektonskom odsjeku Ministarstva građevina i u Središnjem zavodu za osiguranje radnika te u GRO "Tempo", da bi od 1951. do mirovine, 1973. godine, radio u APZ "Plan", gdje se pretežito bavio projektiranjem industrijskih objekata.

Dobitnik je nagrade "Viktor Kovačić" za životno djelo 1970, a nagradu "Vladimir Nazor" dobio je također za životno djelo 1979. godine.

Budući da je Bahovec odrastao u kući u čijem je dvorištu izgrađen jedan od prvih teniskih terena u nas, od djetinjstva je bio okrenut športu. Tako se sretno podudarila njegova osobna sklonost s profesionalnim dijelom života. Športska arhitektura, jednako kao industrijska - drugo glavno područje Bahovčeva stvaralaštva, zahtijeva funkcionalne prostore, prostore u kojima se korisnik najugodnije i najsigurnije osjeća, bez obzira na to provodi li u njima svoje slobodno ili radno vrijeme. Pritom također vrlo su bitna racionalna konstrukcijska rješenja s obzirom na to da ti objekti obično moraju imati prostore velikih dimenzija. Tako je Bahovec bio jedan od pionira moderne arhitekture, koji osobitu pozornost pridaje konstrukcijskim i funkcionalnim elementima u projektiranju, sukladno novim shvaćanjima koja silovito prodiru u Hrvatsku. Često je svojim rješenjima utirao put primjeni novih, smjelih konstrukcijskih mogućnosti (npr. 50-ih godina projektirao je, u suradnji s arhitektima V. Antolićem i B. Tušekom, čeličnu rešetkastu konstrukciju raspona 30 m na zatvorenome zimskom plivalištu u Daničićevoj ulici, raspona koji do tada u nas nije izveden) i uvodio nove materijale (salonitna obloga pročelja policijske postaje u Petrinjskoj ulici).

Dosljedno slijedeći izraziti funkcionalizam i racionalni konstruktivizam, a primjenjujući nove građevne materijale i tehnike građenja, stvara djela koja odgovaraju humanizmu novog doba i zahtjevima suvremenog života, oživljujući time najvrednije postavke moderne arhitekture.

Zagreb ima nekoliko velikih športsko-rekreacijskih središta:

- otvorene terene Šalate s plivalištem i klizalištem u središtu grada
- sklop zatvorenih športskih sadržaja na Trgu športova - Dom športova i Zimsko plivalište "Mladost"
- otvorena igrališta, kupalište i nogometni stadion na Sveticama, uz najveći i najljepši gradski pejzažni park Maksimir
- u prisavskoj zoni, osim staroga gradskog kupališta i potpuno zapuštenog Bundeka (potencijalnih kupališnih centara), novi plivački i vaterpolski centar "Mladost", mnoštvo sadržaja na Jarunu i Hipodromu
- Medvednicu u neposrednoj blizini grada, sa širokom lepezom športsko-rekreacijske ponude.

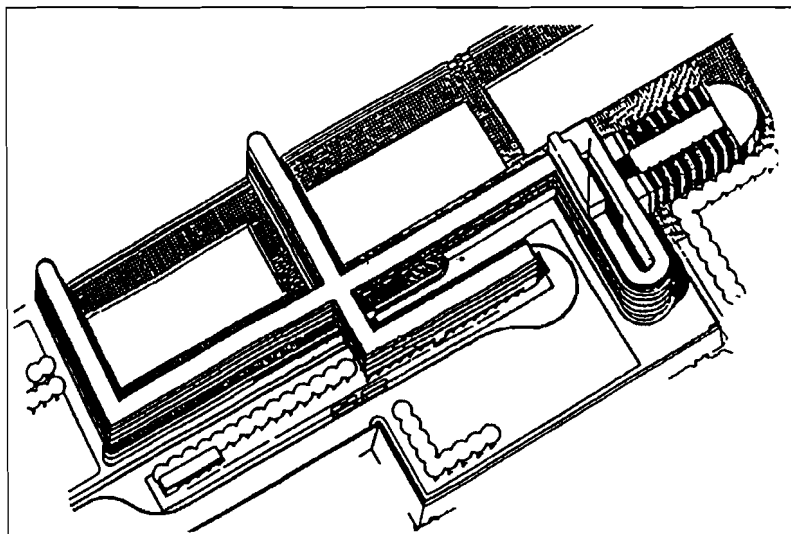
Bahovac je svoj radni vijek proveo u Zagrebu, pa su njegovi športski objekti dio gotovo svih većih športsko-rekreacijskih lokacija u našem gradu (izveo je i dva otvorena kupališta izvan njega, u Zelini i Bregani): Šalata je gotovo potpuno izgrađena prema njegovim nacrtima, napravio je izvedbeni projekt za Zimsko plivalište "Mladost" na temelju prvonagrađenog natječajnog rada što ga je radio s kolegama V. Antolićem i B.

Tušekom, južno od Maksimira projektirao je športski park s otvorenim kupalištem (a i most na ulazu u Zoološki vrt također je njegov), izveo je staru zgradu staja za konje na Hipodromu, a na Medvednici donju i gornju stanicu žičare "Sljeme" i skijašku jednosjednu žičaru na vrhu.

Odmah nakon zapošljavanja u gradskoj službi s arhitektom A. Ulrichom radi projekt za Gradsko kupalište na Savi.³ To bi bio, zapravo, cijeli kupališni kompleks sa zatvorenim i otvorenim bazenima, velikim brojem kabina za presvlačenje i, čak, sobama za posluhu. Objekt bi imao podrum, prizemlje i tri kata, a manji dio i četvrti. Predviđeno je i produženje tramvajske pruge sve do glavnog ulaza.

Slika 1.

PROJEKT GRADSKOG KUPALIŠTA NA SAVI, ZAGREB 1930. (s arh. A. Ulrichom) (izvor: Historijski arhiv grada Zagreba)

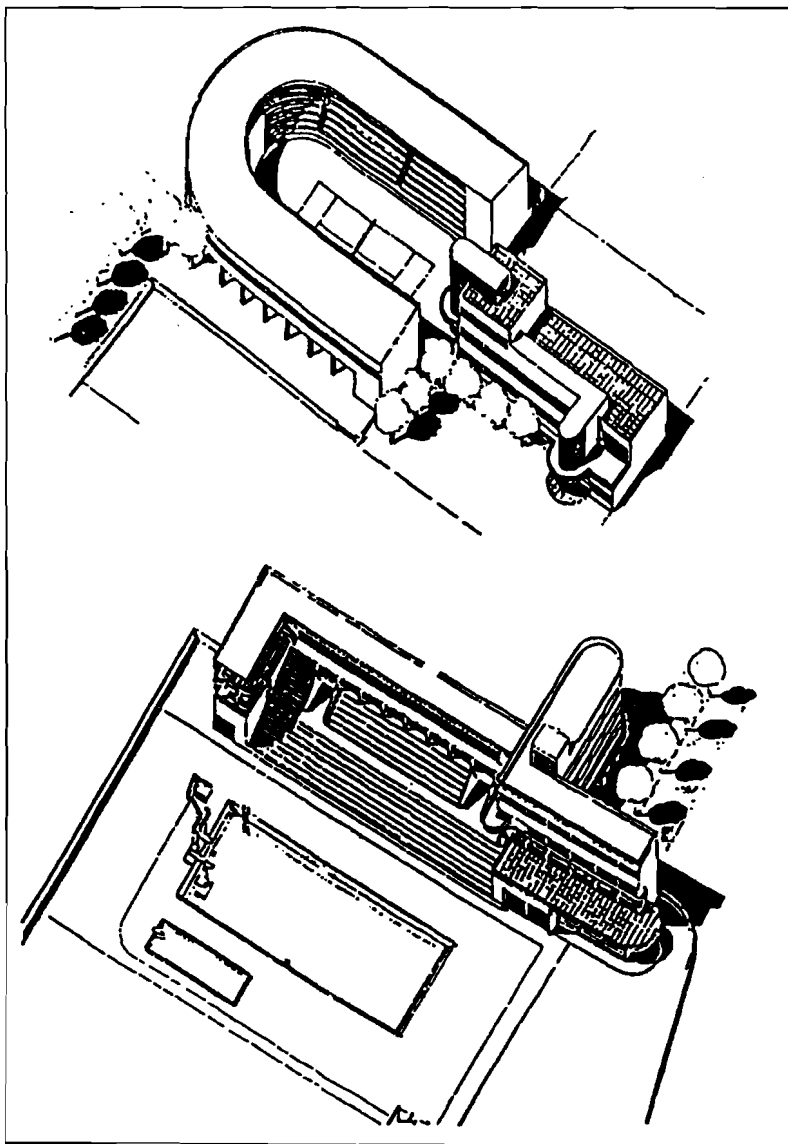
Dvije godine kasnije, na današnjoj livadi uz Bukovačku cestu, Bahovec i Ulrich projektiraju športski park HAŠK-a, koji je trebao sadržavati veliko nogometno igralište s tribinama, klupsku zgradu teniskog kluba, centre-court s natkrivenim tribinama, više teniskih igrališta, otvoreno kupalište s tribinama i klupskom zgradom te brojne terene za druge športove.

Športsko-rekreacijski centar Šalata vrhunsko je Bahovčevo djelo športske arhitekture.

Kao posljednji izdanak obronaka Medvednice plato Šalata (ili, na starijim kartama, Široki brijeg) zalazi gotovo do središta grada. Omeđen je strmim padinama prema Vončininoj ulici na istoku, Novakovoj na zapadu i Vlaškoj na jugu. Još prije prvoga svjetskog rata to je zemljište bilo namijenjeno izgradnji sveučilišnih medicinskih klinika pa je na

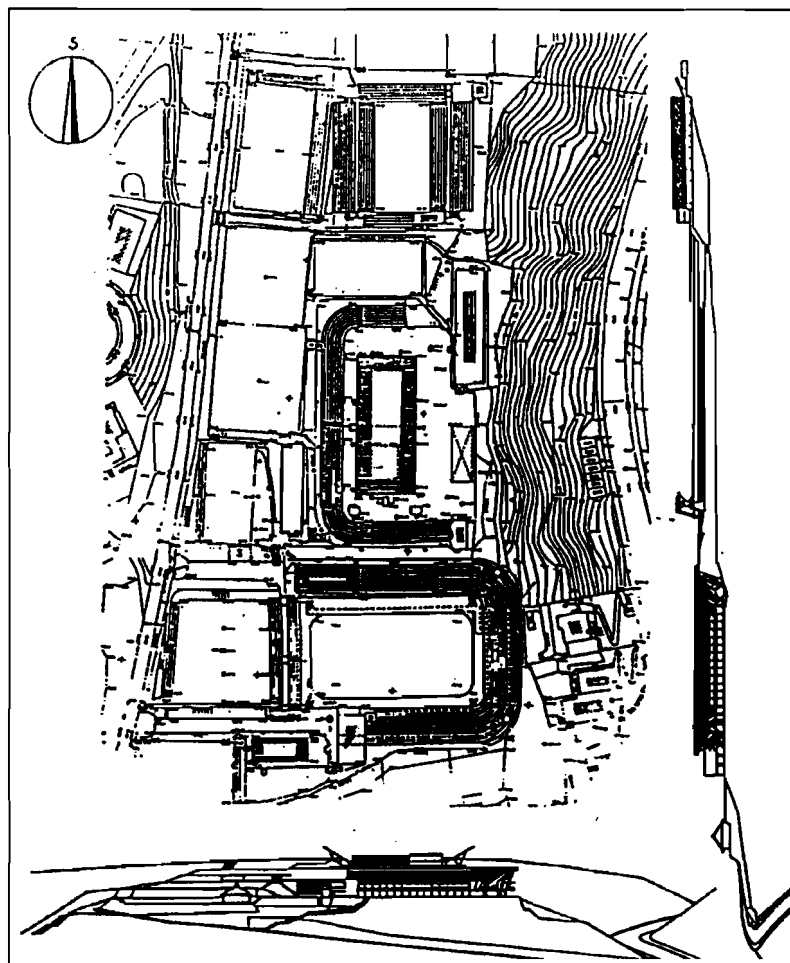
njemu i izgrađeno nekoliko bolničkih objekata. Već 1925. godine arhitekt Drago Ibler upozorava na nesklad između "visokih i moćnih zgrada medicinskog fakulteta" i te "lijepe visoravni".⁴

Slika 2.
PROJEKT ŠPORTSKOG PARKA HAŠK-a UZ BUKOVAČKU CESTU, ZAGREB 1932. (s arh. A.Ulrichom); gore: glavni teniski teren i zgrada teniskog kluba; dolje: plivački bazen s tribinama i zgradom plivačkog kluba (Izvor: Historijski arhiv grada Zagreba)

Srećom, ubrzo je ustanovljeno da je taj plato, širine 150-200 m, položen u smjeru sjever-jug u dužini 350 m, na dominantnoj lokaciji u središtu grada, na tridesetak metara povišenoj terasi, sa svih strana osunčanoj i s prekrasnim vidicima na grad, idealan za potpuno drukčiju namjenu - športsko-rekreacijsku. Visoravan Šalata, na kojoj su danas športski tereni, prirodno je oblikovana u tri terase: najjužnija, na visinskoj koti 150 m, srednja 155 m te sjeverna, na visini 160 m iznad mora. To je iskoristio i arhitekt Bahovec smjestivši klupsku kuću, mali bazen i centralni teniski stadion (danas klizalište) na najnižu terasu, malo iznad nje smjestio je plivalište i zapadno od njega brojne teniske terene, a najsjevernije, na koti 160 m, godine 1966. izgrađen je novi centre-court.

Slika 3.
ŠPORTSKO-REKREACIJSKI CENTAR ŠALATA, ZAGREB (oko 1980.) (Izvor: situacija - arh. K. Ivaniš; pregledi - arh. I. Deželić, dipl. rad, Arhitektonski fakultet, 1985, mentor prof. dr. N. Šegvić)

Šalata je gotovo sinonim za tenis, to je njezin "matični" šport. Počeci teniskog parka datiraju još iz 1928. godine, kada su izgrađeni prvi tereni na južnome, najnižem platou.⁵ S obzirom na to da je teniska reprezentacija Jugoslavije 1936. ušla u finale Davis-cupa Europske zone i čekala ju je borba protiv ekipe Njemačke, odlučeno je da se izgradi pravi stadion. Arhitekt Bahovec izradio je projekt drvenog stadiona i smjestio ga na jugoistočni dio platoa. Tribine su bile izvedene kao klasična tesarska konstrukcija za oko 5000 gledatelja, a teren je bio veličine 40x35 m. Godine 1939. Jugoslavija je opet ušla u finale Davis-cupa, pa se zbog velikog zanimanja stadion užurbano proširuje za još 3000 mjesta. Iste se godine gradi mali bazen, 20x8 m, dubine 1,1 do 1,8 m, prvi u Zagrebu, ali namijenjen samo članovima teniskog kluba.

Sljedeće se godine podiže klupska kuća ATK-a "Zagreb", jednostavna katnica ravnog krova, glavnim pročeljem okrenuta zapadu, s trijemom u prizemlju i terasom duž zapadne i sjeverne fronte na katu. Nosiva konstrukcija zgrade, armiranobetonski kostur, omogućila je široko zastakljenje otvora između stupova.

Školjka otvorenog bazena koji je Bahovec projektirao 1946. dovršena je već 1947. godine, što je izravno utjecalo na nagli napredak plivačkoga i vaterpolskog športa u Zagrebu. Već je iste godine, uz najstrože sanitarne kontrole (jer nisu postavljeni uređaji za pročišćivanje vode), održano državno prvenstvo u plivanju. Prve ljetne sezone skakači u vodu trenirali su na improviziranoj drvenoj skakaonici, ali je iduće godine izgrađena prava olimpijska skakaonica s dvije daske na 3 m i zaletištima na 5 i 10 m visine, vrlo skladne armiranobetonske konstrukcije. Bazen je olimpijskih dimenzija, 50x22 m, s osam plivačkih staza. Postavljen je u smjeru sjever-jug. Na najplićemu, sjevernom dijelu, dubok je 1,3 m, a na južnom dijelu za potrebe skokova u vodu, dubina mu je čak 4,5 m. Sa sjeverne, zapadne i južne strane bazena 1948. godine izvedene su betonske neprekinute tribine za 4000 gledatelja, koje su u ljetnim "špicama" idealno služile kao dodatni sunčališni prostor. Duž istočne strane Bahovec predviđa izgradnju trijema s terasom, s koje bi se pružao široki pregled na grad. Na sjevernom dijelu trijema projektirao je klupsku kuću FD "Slavija", koja bi u prizemlju imala pojedinačne kabine za presvlačenje, garderobu i sanitarne prostorije s tuševima, na katu zajedničke svlačionice i mali bife, a u podrumu bi bili uređaji za pročišćivanje i zagrijavanje vode. Godine 1955. Bahovec je na istome mjestu izradio projekt klupske kuće novoosnovanog PK "Naprijed", zanimljivu katnicu s terasom duž zapadnog pročelja, prema plivalištu, kao nastavak slobodne terase na stupovima koja spaja klupsku kuću s južnim tribinama. Od cijele te zamisli, koja bi oblikovno obogatila i prostorno definirala plivališni prostor, realizirana je samo mala kućica sa zahodima, kao završetak južne tribine. Strojarnica bazena s uređajima za pročišćivanje, kloriranje i filtriranje vode⁶ sagrađena je tek deset godina nakon izgradnje plivališta - 1958, kao prizemnica, djelomice ukopana ispod sunčališne površine na sjeveroistočnoj strani.

Novi poticaj izgradnji športskog kompleksa Šalata ponovno je dalo veliko natjecanje - Gymnastrada 1957. godine. Drvene su tribine središnjega teniskog stadiona bile potpuno dotrajale pa je počela izgradnja novih, na južnoj i istočnoj strani. Terenski i laboratorijski istražni radovi pokazali su da se ispod nasutog sloja debljine oko 2,5 m nalazi sloj masne, suhe gline, mjestimice pomiješane sa šljunkom, tvrde konzistencije i dobre zbijenosti, bez podzemne vode, pa je bilo moguće izgraditi armiranobetonske tribine bez opasnosti od klizanja.⁷ Površina terena bila je 40x40 m pa su se, osim tenisa, mogla održavati i natjecanja u mnogim drugim sportovima (malom rukometu, košarci, odbojci, boksu, hrvanju). Južna i istočna Bahovčeva armiranobetonska tribina vide se iz grada, ali svojim skladnim ovalnim oblikom i prozračnošću ne djeluju teško ni nametljivo već samo omeđuju krajnji jugoistočni rub visoravni Šalate te obavještavaju prolaznike o specifičnim sadržajima i događajima koji se zbivaju unutar njih.

Krajem pedesetih godina donesena je odluka o prenamjeni i preuređenju središnjega teniskog stadiona u otvoreno umjetno klizalište. Glavni su razlozi bili nekorištenost tribina zimi, smještaj svlačionica ispod južnih, a pogonskih prostorija ispod istočnih tribina te, što je bilo najbitnije, neposredna blizina plivačkog bazena čija bi se voda mogla upotrebljavati za hlađenje amonijaka. Tako se s minimumom sredstava osposobio inače vrlo skup objekt. Ledena pista dimenzija 60x30 m smještena je između postojećih armiranobetonskih tribina, neuobičajeno - u smjeru istok-zapad, ali se u kratkim zimskim danima priredbe ionako održavaju pod umjetnom rasvjetom.⁸ S obzirom na to da je klizanje sport pogodan za svaku dob i najbolja rekreacija gradskog stanovništva u zimskim mjesecima, izgradnjom toga prvog zagrebačkog klizališta 1961. godine bitno su poboljšani uvjeti amaterskoga i profesionalnog bavljenja tim sportom u gradu. Izgradnjom velikoga umjetnog klizališta promijenio se karakter cijelog športskog kompleksa. Prvobitno je bio predviđen samo za tenis, ali se zatim uvode novi sportovi: plivanje, košarka, rukomet i koturaljkanje, a nova ledena pista dovela je zimske sportaše, klizače i hokejaše. Tako je Šalata postala veliko okupljalište rekreativaca i sportaša tijekom cijele godine.

Međutim, teniski je klub ostao bez svoga glavnog terena sve do 1966. godine, kada se, također prema projektu arhitekta Franje Bahovca, na najsjevernijoj terasi visoravni gradi novi centre-court. Za potrebe Davis-cupa 1971. podižu se čelične tribine za oko 3000 gledatelja.

Urbanizam Šalate i prostorni odnosi izgrađenoga i prirodnoga nisu nikad bili napadni (osim žalosnog stanja cijelog kompleksa 70-ih i 80-ih godina, što nije predmet razmatranja). Naprosto, sve izgleda kao da je oduvijek bilo kakvo jest, kao da nikako drukčije ne može biti. Možda je to razlog što gotovo i nema riječi o njoj ni u stručnim arhitektonskim časopisima niti u literaturi o međuratnoj i posljelatnoj hrvatskoj arhitekturi. Taj cjeloviti stvaralački opus kao da stoji izvan svega. Srećom,

dogadaji koji se na Šalati zbivaju i sadržaji koje pruža privlače posjetitelje i korisnike, pa se ona spominje barem u športskoj periodici.

Plivalište je bilo intenzivno iskorišteno sve do 1975. godine, kada je zbog potpuno lošeg stanja zatvoreno. Tek je deset godina kasnije preuređeno, bazenska je školjka potpuno sanirana, produbljena za 50 cm, opločena keramičkim pločicama, a uveden je i "finski" preljev. Izgrađeni su manji bazeni za neplivače i djecu na istočnom dijelu sunčališta, podignut je novi toranj za skokove (zapravo, 10-metarski je toranj djelomična kopija prvobitnoga vitkog Bahovčeva tornja, ali je skakaonica prerasla u sklop s četiri dodatna tornja na 3, 5 i 7,5 m visine, pa djeluje mnogo robusnije i nametljivije). Pogonska je zgrada izgrađena ispod istočne sunčališne terase.⁹ Tribine se skraćuju na dužinu bazena sa zapadne strane, a južno od skakaonice gradi se novi objekt sa svlačionicama, restoranom, trimkabinetom i ostalim dopunskim sadržajima.¹⁰

Središnji teniski stadion sjeverno od plivališta uređen je 1978. godine - izgrađena je nova južna tribina i obnovljena sjeverna.

Univerzijada'87. pokrenula je sve rezerve i pretvorila Šalatu u ljepoticu: uređen je društveni dom SD-a "Medveščak",¹¹ mali bazen, sva igrališta, izgrađena nova šetališta i kultivirano zelenilo. Cijeli je kompleks Šalate jedinstveno djelo arhitekta Bahovca. Premda nije gradio prema određenome urbanističkom planu već prema potrebama u pojedinim razdobljima, prirodnom intuicijom, osjećajem za odabir najfunkcionalnijeg rješenja te s ljubavlju prema športu i prirodi, Bahovec je stvorio humani prostor u punom smislu te riječi.

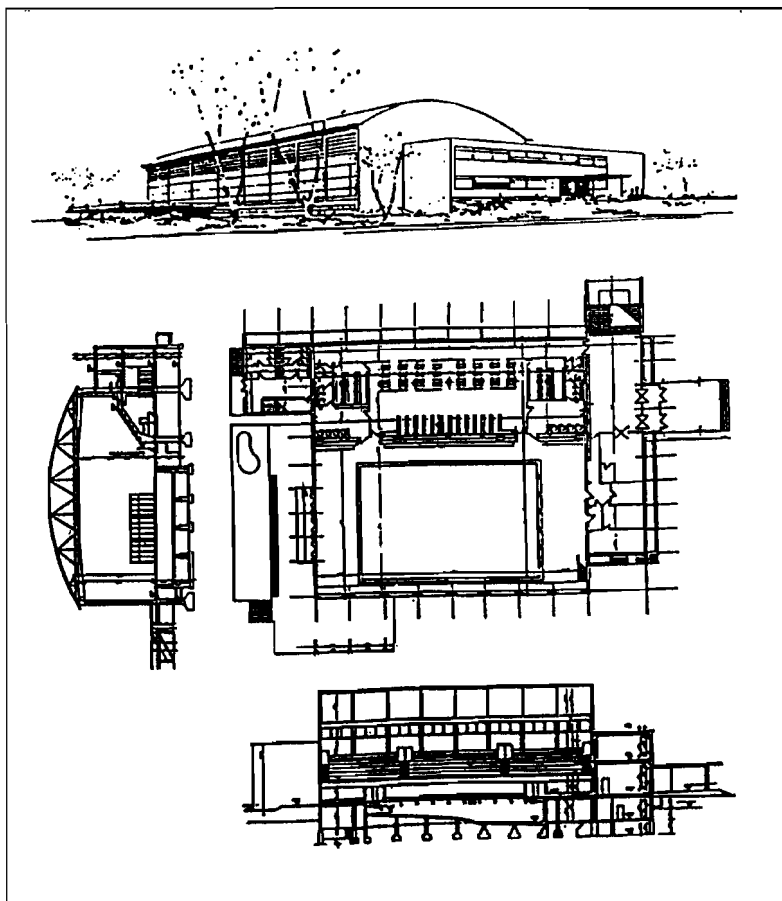
Zimsko plivalište "Mladost" na Trgu športova izgrađeno je 1958. godine kao prvi zatvoreni športsko-rekreacijski objekt u nas. Na javnome arhitektonskom natječaju 1952. godine¹² arhitekti F. Bahovec, V. Antolić i B. Tušek dobili su prvu nagradu za svoj projekt, na temelju kojega je Franjo Bahovec izradio izvedbeni projekt. Plivalište je smješteno na zadanoj parceli, blizu strojarnice Gradske električne centrale i Gradskog vodovoda, kako bi se smanjili investicijski troškovi. Jednostavno i prepoznatljivo vanjsko oblikovanje zgrade odraz je logičnoga i čistoga funkcionalnog rješenja unutrašnjosti. Bazenska dvorana iskače iz cjelokupnog volumena objekta prelazeći visinom prvi kat i pokazujući oblikom krova specifičnu funkciju, a ostale prostorije leže unutar dva jednokatna kubusa priljubljena uz nju.

Bazenski je prostor na istoj razini kao i svlačionice, uzdužnom ostakljenom frontom okrenut prema jugu tako da je maksimalno osunčan. Sama je školjka dimenzija 25x16 m, duboka 1,8 do 3,8 m, sa šest natjecateljskih staza. Nosiva konstrukcija cijele zgrade je armiranobetonska, osim krova bazenske dvorane. Devet parova armiranobetonskih stupova pravokutnog presjeka 40/60 cm i visine 11 m, međusobno razmaknutih 4,75 m, nose zakrivljene rešetkaste krovne nosače od čeličnih valjanih profila, raspona 30 m i polumjera 25 m. To je dotad

najveći raspon izveden takvom montažnom konstrukcijom. Blago zakrivljen podgled od salonitnih ploča pričvršćen je za sekundarnu čeličnu konstrukciju ovješenu o rešetke. Danas, uz novu dvoranu Doma športova na istom trgu, skriveno gustim, visokim zelenilom, plivalište djeluje neprimjetno i samozatajno, ali je još vidljiva snaga njegova izraza i logično oblikovanje u duhu pedesetih.

Slika 4.

ZIMSKO PLIVALIŠTE "MLADOST", ZAGREB, TRG ŠPORTOVA 10; izvedeno 1958. godine (Izvor: perspektiva - arh. F. Bahovec, tlocrt i presjeci - arh. K. Ivaniš)

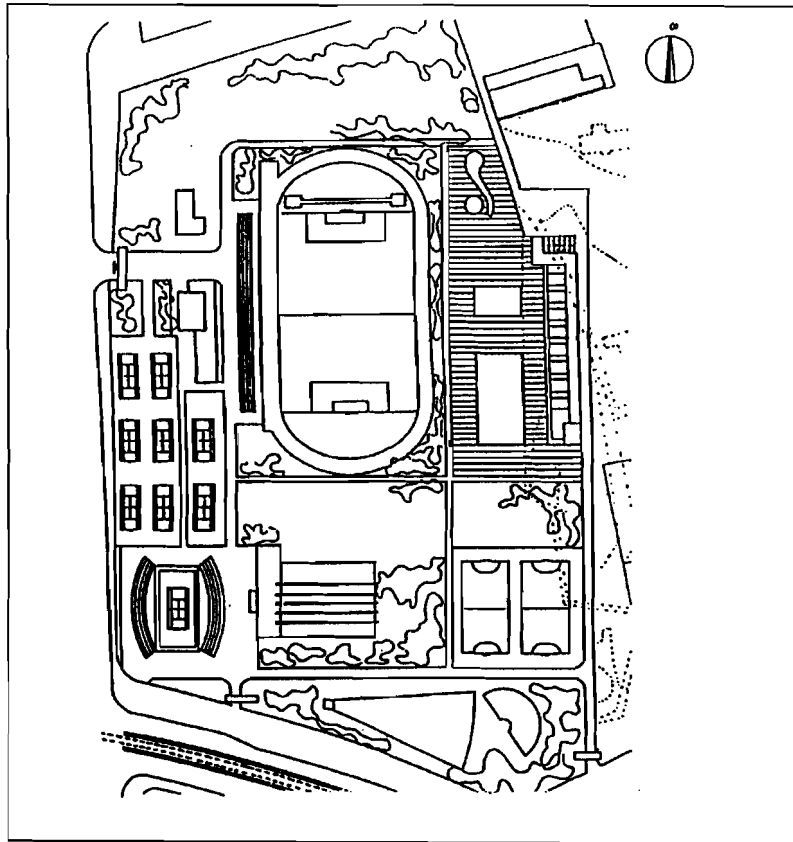
Športski park na Sveticama

Na tradicionalno športskoj lokaciji, gdje su još 1912. godine izgrađeni prvi teniski tereni HAŠK-a, arhitekt Bahovec 1965. godine projektira športski park, u sklopu kojega je i kupalište. Glavni je ulaz na zapadnoj strani, gdje su, desno od postojeće zgrade sa svlačionicama, izgrađeni teniski tereni i, u jugozapadnom dijelu, centre-court. Glavno tenisko

igralište izvedeno je ispod razine okolnoga, inače posve ravnog terena sa zemljanim kosinama na sve četiri strane, predviđenoga za izgradnju tribina. Ravno od glavnog ulaza prostire se travnato nogometno igralište s osmerostaznom 400-metarskom atletskom stazom i bacalištima koplja i kugle. Zapadno od igrališta je betonska tribina s tri reda sjedišta. Uz Maksimirsku su cestu brojna teniska igrališta, a južni dio zauzimaju igrališta za košarku, odbojku i rukomet te zid za tenis. Prema projektu na tom je dijelu bila predviđena zatvorena športska dvorana, ali ona nije izgrađena. Kupalištu sa svlačionicama, olimpijskim 50-metarskim bazenom, bazenom za neplivače i praćakalištem za djecu na istočnom dijelu športskog parka, prilazi se sa sjeverne strane. Svlačionice su izgrađene kao jednostavno organizirana, otvorena, prizemna montažna zgrada, vrlo izduženoga pravokutnog tlocrta i lagane, prozračne konstrukcije.

Slika 5.

ŠPORTSKI PARK S KUPALIŠTEM NA SVETICAMA, ZAGREB; izvedeno 1965. godine, djelomice prema projektu (Izvor: vojni arhiv, precrtala A. Štulhofer)

Kupalište u Zelini

Terapijsko-športski bazen s tribinama, svlačionicama i restoranom izgrađen je 1958. godine na udaljenosti od oko 250 m južno od ceste Zagreb-Varaždin, na području predviđenome za izgradnju športskog parka. Prije zahvata na tom je mjestu izvirala radioaktivna termalna voda (24,2°C) u prirodnom bazenu približne veličine 20x15 m i dubine 2 m.

Bazen je olimpijskih dimenzija, 50x25 m, sadrži 2467 m³ vode, a dubok je 1,40 do 2,70 m. Projektom su bile predviđene dvije daske za skokove: jedna visine 1 m, a druga visine 3 m na dubljemu, južnom dijelu, i tobogan-klizaljka za zabavu na plićem dijelu bazena. Dječji bazen, dubine 30-60 cm, slobodnog oblika, zapremine oko 20 m³, izgrađen je jugoistočno od velikoga, vezan za park i šumicu.

Svlačionice za posjetitelje i rekreativce imaju izmjenične kabine za oko 350 kupača u tri sata ili za oko 1000 ljudi u danu, garderobu, sanitarnu jedinicu s tuševima i manji bife, a smještene su sjeverno od plivališta. Sa sjeverozapadne strane, uz glavni ulaz, okomito na zgradu sa svlačionicama za rekreativce, smještene su prostorije za športaše. U njihovu produžetku, sa zapadne strane bazena, izgrađene su tribine za gledatelje sa 700 sjedećih i oko 100 stajaćih mjesta.

Zgrada svlačionica za posjetitelje izvedena je od stupova i zidova od cigle s armiranobetonskim serklažama i nadvojima, a strop je od drvenih gredica preko čavlanih nosača i s pokrovom od valovitog salonita. Južna je stijena zatvorena drvenim letvicama. Svlačionice za športaše imaju zidove od cigle i stropove od bazenske cigle, a pokrivene su bitumenom i bitumenskom ljepkom.

Restoran je oko 45 m udaljen od svlačionica, s vlastitim kolnim prilazom, a može se koristiti u kombinaciji s kupalištem ili neovisno o njemu. Oko restorana je terasa, okrenuta prema šumici i bazenskom prostoru. To je jednostavan kubus sastavljen od dva dijela: većega, namijenjenoga posjetiteljima, i manjega, s posebnim gospodarskim ulazom, s kuhinjom i spremištima. Uokolo restoranske dvorane je terasa s pogledom na bazen i šumicu. Tako se restoran, kao i svlačionice, otvaraju prema bazenu. I njegovo je pročelje oblikovano u skladu s pročeljem svlačionica: suncem osvijetljeni bijeli armiranobetonski nosivi stupovi, s jakim horizontalom u svojoj gornjoj trećini, bliješte, kao kontrasti - tamni prostori između njih.

Takvom postavom objekata i tribina postignuta je djelomična zaštićenost bazenskog prostora od okoline i njegovo uklapanje u krajolik.

Kupalište u Bregani izgrađeno je 1956. godine. Bazen je veličine 33,33x18,0 m, dubine 0,75 do 2,25 m, sa sunčališnim prostorom uokolo popločanim betonskim pločama. Plitki dio, pogodan za neplivače i

slabije plivače, seže do 2/3 dužine bazenske školjke, a na dubljem je dijelu bila predviđena mala skakaonica s daskom za skakanje.

Zgrada svlačionica je vanjskim oblikovnim rješenjem bila slična onoj u Zelini, projektiranoj iste godine: vidljivi nosivi stupovi, međusobno razmaknuti 3,0 m, s armiranobetonskom gredom u gornjoj trećini kao naglašenom horizontalom, kosi krov pokriven valovitim salonitom, blago nagnut od bazenskog prostora te ožbukani zidovi od cigle podignuti s tri strane, i drvena stijena prema plivalištu. Bahovec nije nikada težio da se dopadne, za njega je uvijek primarno bilo optimalno udovoljiti namjeni objekta, upotrijebiti najracionalniju konstrukciju i najsvrsishodnije materijale.

Iz natkrivenoga ulaznog prostora kupači su, preko nečistog hodnika i prolaznih kabina za presvlačenje, dolazili do čistog hodnika sa zajedničkom garderobom. Prije ulaska u otvoreni bazenski prostor prolazili su kroz sanitarni dio s tuševima i obvezatno prelazili preko bazena za dezinfekciju nogu.

Nosiva konstrukcija sastoji se od osam parova ciglenih stupova povezanih armiranobetonskim serklažima u uzdužnome te koso postavljenim čeličnim R-nosačima raspona 6,8 m u poprečnom smjeru. Čelični nosači drže drvene gređice kao sekundarne nosače krova od valovitog salonita.

S obzirom na to da zgrada nije bila potpuno zatvorena, svježi je zrak stalno kružio i osvježavao unutrašnji prostor.

Danas je cijelo kupalište u više nego žalosnom stanju: bazenska je školjka obrasla korovom koji probija kroz sve dilatacije i brojne pukotine na dnu, a u zgradi s nekadašnjim svlačionicama ostali su samo konstrukcijski dijelovi, a drvene su pregrade kabina s vremenom propale.

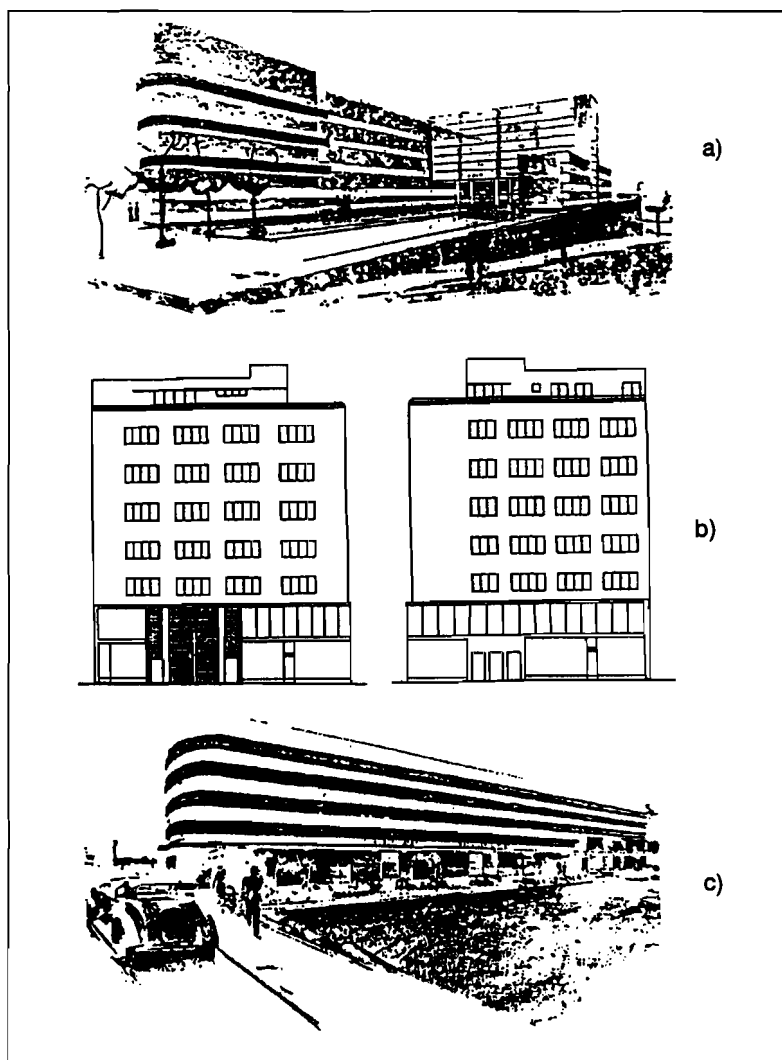
Na kraju, da bismo zaokružili Bahovčev stručni rad, svakako treba spomenuti i nekoliko njegovih najpoznatijih ostvarenja iz drugih područja arhitekture. To su:

- poslovno-stambena zgrada s kapelicom na uglu Ilice i Marinkovićeve (1933, s A. Ulrichom), koja se, usprkos tome što je izgrađena, kao i ostale u Zakladnom bloku, prema vrlo strogim odredbama, ističe svojim skladom
- vitki parabolični most na ulazu u Zoološki vrt u Maksimiru (1938)
- njegovo najpoznatije djelo - policijska zgrada u Petrinjskoj 32 (1940), karakteristično je po prefabriciranoj salonitnoj oblozi pročelja te po demonstraciji nosive konstrukcije ulazne nadstrešnice i čeličnog kostura

- cjelokupan industrijski kompleks tvornice "Gavrilović" u Petrinji (građen u etapama od 1958. do 1975.)
- donja i gornja stanica žičare "Sljeme" (1961-1963.) te skijaška jednosjedna žičara na vrhu Medvednice (1954).

Slika 6.

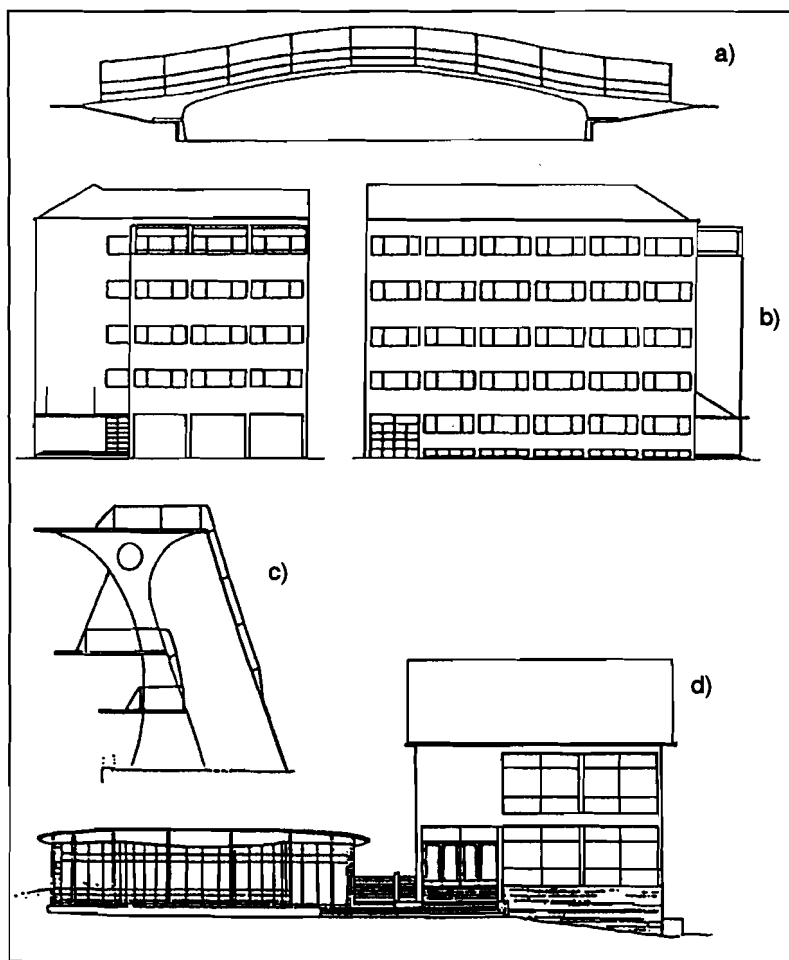
a) SANATORIJ ZA TUBERKULOZU, ŠUPLJA STENA KRAJ AVALE 1932. (s arh. A. Ulrichom); I. nagrada na natječaju;
b) STAMBENO-POSLOVNA ZGRADA S KAPELICOM, ZAGREB, MARINKOVIĆEVA 1; izvedeno 1932/1933. (s arh. A. Ulrichom);
c) RADNIČKI DOM, ZAGREB, KAČIĆEVA ULICA, 1932. (s arh. A. Ulrichom); otkup na natječaju
(izvor: magistarski rad A. Štulhofer, 1991)

Slika 7.

- a) MOST NA ULAZU U ZOOLOŠKI VRT, ZAGREB, MAKSIMIR; izvedeno 1938;
- b) POLICIJSKA ZGRADA, ZAGREB, PETRINJSKA 32; izvedeno 1940. (sa Z. Kavurićem);
- c) OLIMPIJSKA SKAKAONICA NA PLIVALIŠTU NA ŠALATI, ZAGREB; izvedeno 1948;
- d) DONJA STANICA ŽIČARE "SLJEME" I RESTORAN, ZAGREB; izvedeno 1963.

(Izvor: magistarski rad A. Štulhofer, 1991)

Objekti F. Bahovca izrastaju iz svoje funkcije, jasnim se prostornim izrazom prilagođuju okolini, namijenjeni su afirmaciji njihovih korisnika. Stavljaјуći ih u službu čovjeka i poštuјući pritom prirodni ambijent, Bahovec ne ističe sebe već ostvaruje prostore koji odgovaraju svim humanim zahtjevima.

Bitno je obilježje njegove arhitekture, kojoj uvijek prilazi ponajprije kao humanist, upravo ta dosljedna stvaralačka disciplina, racionalna strogost oblikovanja i jednostavnost funkcionalnih rješenja.

Arhitektura F. Bahovca ne nameće se nego jednostavno postoji. Sigurno svaki Zagrepčanin poznaje tribine krizališta ili toranj za skokove bazena na Šalati, blagi parabolični oblik mosta u Maksimiru, skladnost Zimskog plivališta na Trgu športova i jednostavne, funkcionalne stanice žičare "Sljeme". Ti se objekti odlikuju jasnom organizacijom unutrašnjih prostora te čistim i ekonomičnim konstrukcijskim rješenjima. Oni su obilježili i obogatili grad Zagreb; to se ponajprije odnosi na kompleks športsko-rekreacijskih površina na Šalati, na prvi zatvoreni bazen u nas - Zimsko plivalište "Mladost", te na športski park s otvorenim bazenima na Sveticama, na stanice Žičare i na skijašku jednosjednu žičaru na Sljemenu, objekte koji svojom organizacijom pripadaju prometnima, ali se njima koriste rekreativci i športaši.

Bahovčeve realizacije športskih objekata u kontekstu ostalog njegova stvaralaštva obogatile su nas novim sadržajima, nudeći nam ljepši i zdraviji svijet.

Bilješke

¹ Podaci iz arhive Arhitektonskog fakulteta u Zagrebu, br. I/99.

² Podaci iz Personalnog dosjea F. Bahovca za vrijeme službovanja u gradskom poglavarstvu (Historijski arhiv grada Zagreba).

³ Originalni nacrti čuvaju se u Historijskom arhivu grada Zagreba (tuš na pauzu).

⁴ Drago Ibler, *Graditeljstvo i grad Zagreb* (1925); izvor: Čorak Željka, *U funkciji znaka. Drago Ibler i hrvatska arhitektura između dva rata*, Zagreb, 1981, str. 239.

⁵ Teniski klub pomoćnih liječnika ostao je bez svojih igrališta uz Petrovu ulicu, pa se na poticaj dr. Drage Čopa vinogradi na Šalati preuređuju u teniske terene.

⁶ Upotrijebljeni su, prvi put u nas, protočni tlačni pješčani filtri.

⁷ Iz elaborata o terenskim i laboratorijskim geomehaničkim istraživanjima za stadion na Šalati što ih je provelo "Geoistraživanje" Zagreb 1957. (Historijski arhiv grada Zagreba).

⁸ Projekt ledene piste i uređaja za hlađenje napravio je Projektni biro Športne zveze Slovenije iz Ljubljane.

⁹ Projektant arhitekt Z. Moslavac.

¹⁰ Prema projektu APZ-a "Plan", koji je projektirao i kuglanu s manjim ugostiteljskim sadržajem na novome glavnom ulazu u kompleks.

¹¹ Prema projektu APZ-a "Plan".

¹² U časopisu "Arhitektura" (Zagreb, VI/1952, br. 3. str. 4-13) prikazani su i radovi nekoliko drugih projektantskih skupina, ali nije naveden redoslijed nagrada. To su, uz prvonagrađeni projekt arhitekata F. Bahovca, V. Antolića i B. Tušeka, radovi skupina M. Marasović-Z. Vinček-M. Bresan-A. Kalogjera, V. Turina-R. Nikšić-V. Zarahović-Z. Turketo i S. Delfin-V. Nevečerel-N. Tvrtković.

Literatura

1. Bunić, B., *Kovačićeva nagrada za životno djelo arhitektu Franji Bahovcu*, "Čovjek i prostor", br. 8 (233), Zagreb, XIX/1972, str. 12-13.
2. Juračić, D., *O zagrebačkim donjogradskim interpolacijama*, "Arhitektura", br. 183-184. (Interpolacija), Zagreb, XXXVI/1983, str. 76-81.
3. Juračić, D., *Tri zaboravljene zgrade*, "Arhitektura", br. 200-203 (Zagrebretro), Zagreb, XL/1987, str. 30-34.
4. B.J., *Na stadionu "Naprijeda"*, Narodni sport, Zagreb, 1947.
5. Premerl, T., *Arhitekt Franjo Bahovec - nagrada "Vladimir Nazor" za životno djelo, 1979.*, "Čovjek i prostor", br. 9(330), Zagreb, XXVIII/1980, str. 12-13.
6. S.H., *Natječaj za zatvoreni plivači bazen Plivačkog kluba "Mladost" u Zagrebu*, "Arhitektura", br. 3, Zagreb, VI/1952, str. 4-13.
7. Štulhofer, A., *Sportski objekti arhitekta Franje Bahovca*, magistarski rad (mentor prof. dr. Neven Segvić), Zagreb, 1991.
8. Vrkljan, Z., *Iz povijesti zagrebačke tehnike*, "Arhitektura", br. 200-203, Zagreb, XL/1987, str. 2-11.
9. (...), *Na stadionu ATK "Zagreb" izgrađuje se prvi kupači bazen u Zagrebu*, "Svijet - 7 dana", br. 17 (23.4.), Zagreb, II/XIV/1939, str. 6.
10. (...), *Plivački bazen P.K. "Naprijed" na Šalati*, "Arhitektura", br. 3, Zagreb, VI/1952, str. 18-19.
11. (...), *Zimsko plivalište "Mladost"*, "Čovjek i prostor", br. 84, Zagreb, VI/1959, str. 1.
12. (...), *Sportski stadion u Zagrebu (Šalata)*, "Čovjek i prostor", br. 84, Zagreb, VI/1959, str. 3.
13. (...), *Sportsko-turistički park i bazeni u Zelini*, "Čovjek i prostor", br. 84, Zagreb, VI/1959, str. 6.
14. (...), *Zimsko plivalište "Mladost"*, "Čovjek i prostor", br. 154-156, Zagreb, XIII/1966.
15. (...), *Nagrada "Viktor Kovačić" za životno djelo*, "Čovjek i prostor", br. 12(261), Zagreb, XXI/1974, str. 14.
16. (...), *Brošura SD "Medveščak" (1945-1975)*, Zagreb
17. (...), *Enciklopedija fizičke kulture*, JLZ, Zagreb, 1975. i 1977.
18. (...), *Josip Pičman (1904-1936)*, prilog časopisa "Čovjek i prostor", br. 4-5 (337-338), Zagreb, XXIX/1981.
19. (...), *Hrvatski bibliografski leksikon*, sv. 1. (A-Bi), JLZ, Zagreb, 1983. str. 346.

Summary

SPORTS FACILITIES BY ARCHITECT FRANJO BAHOVEC

Ariana Štulhofer

Sports facilities designed by Franjo Bahovec, born in 1906 in Samobor, are a rounded and complete creative opus in Zagreb's rich sports tradition and in modern Croatian architecture. They marked the town and enriched it. His most important work is the Šalata Sports and Recreation Centre, which began as a small group of tennis courts, and during ten years, designed by Bahovec, grew into what it is today (it was completely renewed and rearranged for the 1987 University Games). He designed the Mladost Swimming Pool, the first indoor swimming pool in Zagreb, and the Svetice Sports Center with an outdoor swimming pool. Bahovec also designed the bottom and top stations of the Sijeme cable-car, the ski lift at the top of Medvednica, and the outdoor swimming pools in Zelina and Bregana.

During the thirties, at the beginning of his professional career, he made two interesting projects in cooperation with architect A. Uirich: plans for the Town Beach on the river Sava and for the HAŠK Sports Park beside Bukovačka Street.

Bahovec's buildings have clearly organized interiors, and simple and rational structural solutions.